

УДК 027.7:93(477)“19”

З. Б. Афанасьєва
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ
(1906–1920 РР.)**

В історико-книгознавчому дослідженні відображені проблеми заснування та функціонування фундаментальної бібліотеки вищого навчального закладу м.Києва – Комерційного інституту, утворення спеціалізованих підрозділів та комплектування фондів їх бібліотек.

Ключові слова: бібліотека, комерційні курси, вищий навчальний заклад, спеціалізовані підрозділи, бібліотекар, комплектування, обслуговування читачів.

У сучасний період реформування вітчизняної вищої освіти дослідження її історії набуло пріоритетного значення.

Важливим критерієм для вивчення історії освіти є аналіз академічної політики уряду Росії, дослідження складу, динаміки розвитку вищих навчальних закладів, визначення їх юридичного статусу в державній системі імперії.

Відносно високий рівень освіченості в Україні був пов'язаний, з однієї сторони, з давніми культурними традиціями в галузі освіти, з іншої, – з існуванням досить розгалуженої на той час мережі державних та приватних навчальних закладів. Система вищої освіти на території України складалася з університетів та вищих спеціальних закладів, вищих жіночих курсів, закладів вищої духовної освіти. За своїм юридичним статусом вони були регіональними підрозділами центральних державних закладів і підпорядковувалися міністерствам, головним управлінням, Святійшому Синоду, Канцелярії по закладах Відомства імператриці Марії Федорівни тощо.

Важливе значення комерційної освіти для підвищення рівня економіки життя Росії було визнано ще в кінці XVIII ст., тобто в

той час, коли ні в якій іншій державі світу не було жодної школи комерційного напрямку, більш того, ще не виникла сама думка про самостійні навчальні заклади у цій галузі.

Розширення економічної освіти в Росії середини XIX – початку XX ст. пов'язане з інтенсивним розвитком промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі та, відповідно, потребою у висококваліфікованих фахівцях в торгівлі, банківській і кооперативній справах, комунально-муніципальних службах.

Загальне положення про комерційні навчальні заклади, прийняте у 1896 р. і доповнене в 1900 р., відкривало широкий простір громадській і приватній ініціативі щодо організації комерційної освіти в державі.

Комерційні інститути та курси надавали вищу комерційну, юридичну, політекономічну і педагогічну освіту для служби в торгово-промислових, громадських, адміністративних, фінансових організаціях і для викладацької діяльності у середніх комерційних навчальних закладах

Заснування у Києві в 1906 р. Вищих комерційних курсів, реорганізованих у 1908 р. у Комерційний інститут, безумовно відповідало зростаючим потребам як вітчизняної промисловості і торгівлі, так і місцевим запитам суспільно-державних установ, яким бракувало спеціалістів у різних галузях економічних і фінансових наук¹.

М.В. Довнар-Запольський, викладач історії у Київській Фунду-клеївській жіночій гімназії Відомства імператриці Марії Федорівни (1905–1906), керуючись “Учбовими табелями та планами для професійних курсів при жіночих гімназіях Відомства імператриці Марії Федорівни”, затвердженими 29 вересня 1905р.², здійснив спробу організувати комерційні курси у цьому закладі і, не знайшовши зацікавленості та підтримки своїй ініціативі, при сприянні Міністерства народної освіти, став клопотати про дозвіл заснувати у Києві дво- або трирічні загальноосвітні приватні жіночі курси як вищий навчальний заклад з історико-філологічних наук з педагогічним відділенням.

Водночас дружина статського радника Аделаїда Володимирівна Жекуліна звертається до Міністерства народної освіти з проханням дозволити їй відкрити у Києві при власній гімназії однорічні вечірні загальноосвітні курси для жінок, які закінчили середні навчальні заклади, та отримує згоду у листопаді 1905 р. До 1906/07 навчального року ці курси мали дворічний курс навчання з двома відділеннями:

гуманітарним та природничо-історичним; з 1907/08 навчального року почали функціонувати на нових засадах – започаткувалися два основних відділення з чотирирічним курсом навчання: історико-економічне, яке було створено на зразок Вищої Російської Школи у Парижі для надання загальної освіти на суспільно-економічній основі; природничо-історичне відділення було організоване на зразок однойменного відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира, мало на меті надати спеціальну природничо-наукову освіту і, разом з тим, підготувати слухачок до викладання курсу природознавства в середній та нижчій школах.

Крім того, поряд з цими двома відділеннями самостійно існувало історико-філологічне відділення, яке виникло після приєднання історико-філологічних курсів, заснованих у грудні 1905 р. професором М.В. Довнар-Запольським. Курси враховували інтереси працюючих удень жінок і тому залишалися суто вечірніми³.

Після приєднання приватних жіночих літературно-історичних загальноосвітніх вечірніх курсів у м. Києві до приватних вечірніх вищих жіночих курсів при гімназії А.В. Жекуліної, М.В. Довнар-Запольський повністю віддався роботі на київських комерційних курсах. У лютому 1906 р. він звернувся до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора за сприянням у заснуванні в м. Києві Вищих комерційних курсів, останній, в свою чергу, звернувся до міністра торгівлі та промисловості у березні 1906 р. з підтримкою цього починання, а вже у липні цього ж року було отримано затверджений учбовим відділом Міністерства торгівлі та промисловості статут комерційних курсів⁴. Вищі комерційні курси для обох статей отримали статус Інституту у травні 1908 р.⁵

В Інституті було два відділення: економічне та комерційно-технічне, учбові плани склалися з трьох напрямків – економічних, юридичних та комерційно-технічних наук.

Крім того, для більш детального вивчення деяких галузей знання були започатковані спеціальні навчальні підрозділи: банківський, залізничний, земсько-міський, педагогічний, страховий, а також допоміжні структури – кабінети, лабораторії, Музей товарознавства, до складу якого входив ряд кабінетів: залізничний, гірнично-заводський, геологічний та гірничий, торговознавства, міської та земської справи; бібліотеки і читальні при них, товаровипробувальна лабораторія. Не останню роль відіграла і фундаментальна бібліотека, яка складалася з наукових, загальних та спеціальних книжок,

посібників та періодичних видань, що допомагали читачеві знайти необхідний матеріал для практичних занять або для науково-дослідницької роботи.

Бібліотека займала приміщення площею приблизно 450 кв. м, стіни були штукатурені, підлога паркетна, література розміщувалася у 10-ти великих шафах, у читальні стояли столи та віденські стільці для читачів, стіни прикрашали картини⁶.

Бібліотеці Інституту потрібна була не тільки сучасна література, а й обладнання книгосховищ, яке давало змогу швидко та професійно обслуговувати читачів. Навесні 1914 р. з-за кордону виписали 4 шухляди для каталогу, а для облаштування бібліотеки було замовлено в майстернях Київського політехнічного інституту каталожні шафи міжнародного стандарту (за розміром 125мм×75мм) німецької системи “Ліпман” за їх власними схемами та кресленнями⁷.

Бібліотека Інституту з початку свого існування поповнювалася, в основному, за власний рахунок та через пожертвування різних установ – урядових, земських, міських. Значні за обсягом дари бібліотека отримала від Імператорського Російського товариства рибальства та рибопромисловості – 165 т., Імператорського Вільно-Економічного товариства – 129 т., Орловської губернської земської управи – 120 т., Нижньогородської губернської земської управи – 56 т., Калузької губернської земської управи – 51 т., Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії – 50 т., професорів О.М. Гуляєва – 567 т., О.О. Ейхельмана – 652 т.⁸

Також усі абітурієнти, вступаючи до навчального закладу, повинні були внести одноразово по 2 крб. на користь бібліотеки Інституту⁹.

При фундаментальній бібліотеці існувала читальня для користування довідковими, періодичними та іншими виданнями. З 1909 р. фінансування витрат бібліотеки на поточне комплектування стало більш стабільним, що сприяло швидкому поповненню її фондів. Статистика свідчить, що до закінчення 1906 навчального року було тільки 935 назв¹⁰, 1908/09 н.р. – 1466 назв у 3492 т, з цієї кількості придбано купівлею – 1243 т., пожертвою – 2249 т.¹¹; 1909/10 н.р. – 4838 назв у 11 051 т., 1910/11 н.р. – 7142 назви у 15 274 т., 1911/12 н.р. – 9666 назв у 22 685 т., закуплено 1881 назва у 2623 т., дар – 55 назв у 142 т.

На 1 серпня 1913 р. фонд налічував 11 602 назви у 23 688 т., протягом року було куплено 365 назв у 628 т., отримано в дар 423 назви

у 674 т., на 1 серпня 1914 р. фонд складав – 12 390 назв у 24 990 т., не враховуючи бібліотеку професора С. Бараца (6500 назв), яка була невдовзі придбана за 5000 крб.¹²

Фонд періодичних видань, який отримувала бібліотека, зростав так: 1906 р. – 3 назви видань, 1907 р. – 39, 1908 р. – 62, 1909 р. – 101, 1910 р. – 189, 1911 р. – 166, 1912 р. – 204, 1913 р. – 344, 1914 р. – 364 назви¹³.

Поповнення бібліотеки проводилося не тільки шляхом купівлі та дарів, але й книгообміну. Після виходу першої книги власного друкованого видання “Известия Киевского Коммерческого Института” (1909) під редакцією О.О. Русова, почав проводитися обмін дублетними виданнями на основі широкого листування з зацікавленими в цьому установами, зокрема, з Політехнічними курсами Санкт-Петербурзького товариства народних університетів; Бюро Пензенської губернської земської управи; Бібліотекою Київського політехнічного інституту; Воронезьким сільськогосподарським інститутом імператора Петра I; книжковим магазином товариства О.С. Суворіна “Новое время” та багато ін.¹⁴

“Известия” містили офіційну інформацію – про діяльність навчального закладу, наукові праці викладачів з економіки, юридичних наук, математики, комерційних наук, історії російської та загальної, філософії, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства та природознавства, фізики, хімії; звіти і журнали як Інституту, так і Товариства економістів та інших установ, які входили до його складу. Періодичність видання була 4–6 книжок на рік. Підписна плата для слухачів Інституту складала – 2 крб., для сторонніх осіб – 3 крб.¹⁵

У 1909 р. було відкрито бібліотеку підручників, яка мала на меті постачати студентів посібниками та навчальною літературою. У 1910 р. фундаментальна бібліотека разом із бібліотекою підручників налічувала близько 11 000 т. та 140 назв періодичних видань російською, французькою, німецькою та англійською мовами, лише за спеціальністю. На 1 серпня 1912 р. фонд студентської бібліотеки складався з 2027 назв у 2234 т., на 1 серпня 1913 р. – 3026 назв у 3257 т. Протягом року студентам було видано 8677 назв у 8711 т.; з загальної кількості читацьких вимог було 10 050 відмов лише в отриманні літератури, таку значну кількість відмов можна пояснити тим, що студентський відділ бібліотеки складався з книжок, які мали характер навчальних посібників, необхідних для

підготовки до іспитів. Потреба у цих виданнях значною мірою перевищувала наявність їх у бібліотеці¹⁶.

Крім основної бібліотеки для практичних занять з окремих галузей знань, були організовані ще й допоміжні бібліотеки та читальні. Так, при Статистичному кабінеті, де проводили практичні заняття із статистики, було відкрито бібліотеку і читальню зі спеціальними статистичними матеріалами земств, міст, залізниць та ін. В основу цієї бібліотеки була покладена цінна література, пожертвована викладачем статистики О.О. Русовим. Загалом у бібліотеці налічувалося 1500 т. літератури¹⁷.

При кабінеті торгівлезнавства спочатку була відкрита читальня для студентів, а пізніше – бібліотека зі спеціальними журналами та літературою з питань торгівлі і промисловості, комерційної та банківської справи. У 1915/16 н.р. налічувалося 793 назви, серед них 148 назв іноземних видань¹⁸.

Також при кабінеті (семінарії) фінансових та економічних наук були відкриті читальня та бібліотека. На 13 січня 1915 р. систематичний каталог налічував 3000 карток з назвами літератури¹⁹. Не залишали без уваги комплектування бібліотек спеціалізованих підвідділів Інституту, таких як залізничний страховий, педагогічний.

Аналізуючи звіт про діяльність страхового кабінету за 1914–1915 рр. можна відмітити, що на 1 серпня 1915 р. книжок налічувалося 1097 назв у 2203 т., серед них надійшло 90 назв у 165 т., у тому числі іноземних 12 назв, дарами від різних осіб та установ – 62 назви. Щоденно користувалися бібліотекою та підручними посібниками від 10 до 30 читачів²⁰.

Кабінет земських та міських справ на 1 серпня 1914 р. налічував 2185 назв у 1999 т., 115 примірників іноземними мовами. Придбано за рахунок кабінету 20 т., отримано в дар 1799 т.²¹

Таким чином, на 1910 р. в усіх структурних підрозділах Інституту налічувалося близько 15 000 т. та 150 назв періодичних видань²².

Усі організаційні питання щодо роботи всіх бібліотек Інституту вирішувала спеціально створена Бібліотечна комісія, до складу якої входили представники інститутської професури та завідувачі бібліотеками. Комісія займалася розробкою нормативно-методичних документів, контролем за комплектуванням та розподілом літератури, що надходила до Інституту, між фундаментальною бібліотекою, через яку здійснювалося поточне комплектування, та бібліотеками інших підрозділів.

Після перших років навчання студенти почали створювати земляцтва, організовувати при них бібліотеки та розробляти для них статuti, які давали можливість користуватися літературою. Доцільно, як приклад, розглянути бібліотечний статут Володимирського земляцтва при Київському комерційному інституті, заснованого 6 травня 1912 р.:

1. Бібліотекою користуються безкоштовно як дійсні члени земляцтва так і кандидати в члени.

2. Книги наукового змісту видаються на термін не більше 2-х тижнів, белетристика – не більше ніж на тиждень.

3. Газети та журнали додому не видаються, ними можна користуватися тільки в Інституті у визначені години, якщо Правління надасть вільне приміщення.

4. Книги можна утримувати більший термін тільки з дозволу бібліотекаря.

Примітка: Бібліотекар може продовжити термін повернення книги лише в тому випадку, якщо з боку інших членів земляцтва не надійшла вимога на цю літературу.

5. Член земляцтва, який бажає отримати книгу, повинен подати заяву на ім'я бібліотекаря з точною назвою книги.

6. Отримувач повинен розписатися в “Журнале видаваних книг”.

7. Вибулі з товариства члени земляцтва повинні негайно повернути книги, які вони взяли в бібліотеці.

8. Якщо термін повернення книг пройшов, накладається штраф у розмірі 5 коп. за кожний прострочений день, гроші відшкодовувались на поповнення бібліотечного фонду.

Примітка: Бібліотекар за отриманий штраф видавав відповідну квитанцію.

9. У разі втрати взятих книг, відшкодовується їх вартість.

10. Кожний член земляцтва може отримати не більше 2-х книг.

11. Бібліотекар веде детальний облік бібліотечного майна.

12. Бібліотекар в кінці кожного учбового півріччя повинен давати звіт Загальним зборам про стан бібліотечного майна та всіх справ відносно бібліотеки.

13. Бібліотекар після подання від професури та викладачів вимог на виписування будь-якої літератури повинен зробити відповідну письмову заяву до Правління земляцтва.

14. На придбання будь-якої літератури санкції дає Правління земляцтва та ректор Інституту.

15. Бібліотечна інвентарна книга повинна бути закріплена печаткою Інституту та підписом ректора Інституту²³.

Архівні документи дають нам змогу більш детально прослідкувати за тим, хто завідував бібліотекою у різні роки. До серпня 1908 р. посаду бібліотекаря обирав діловод Олександр Петрович Слюсаревський, якого 20 серпня замінила Лідія Іванівна Пушкарьова; 27 лютого 1909 р. бібліотека була передана Ользі Яківні Коробовій; 18 лютого 1910 р. була закінчена передача бібліотеки Абраму Натановичу Купріцу; 6–8 листопада 1910 р. Михайло Петрович Шилианський прийняв бібліотеку; з 23 серпня по 28 вересня 1911 р. піклується бібліотекою Наталя Іванівна Ананьєва; 13 лютого 1912 р. бібліотеку приймає Михайло Онісіфорович Тарасевич; 10 липня 1914 року бібліотеку прийняв Микола Людвигович Ернст; 22 вересня 1914 р. Дмитро Петрович Теремець приймає бібліотеку та виконує обов'язки бібліотекаря (завідувача) протягом наступних 10 років. Д.П. Теремець вперше склав перелік функціональних обов'язків для службовців бібліотеки²⁴.

1. Бібліотекар. Загальне завідування бібліотекою. Виписування та придбання книг. Звітність по бібліотеці.

2. Помічник бібліотекаря. Завідування студентським відділом бібліотеки: видача та прийом книг, видача довідок. Ведення інвентарної книги відділу; ведення алфавітного і систематичного каталогів відділу; ведення статистики по відділу; нагляд за необхідним ремонтом книг та видача їх до оправи. Отримання штрафів за прострочені книги.

3. Завідування іноземним відділом бібліотеки: ведення каталогів іноземних книг, листування іноземними мовами. Переписування ділових паперів взагалі та їх реєстрація.

4. Видавання та приймання книг у фундаментальній бібліотеці. Видавання довідок. Статистичні відомості по фундаментальній бібліотеці. Нагляд за необхідним ремонтом книг та здавання їх до оправи. Ведення алфавітного каталогу фундаментальної бібліотеки.

5. Ведення інвентарної книги фундаментальної бібліотеки. Ведення книг пожертв. Написання карток для каталогів. Реєстрація книг, які надходять до кабінетів, та передавання їх по відділеннях.

6. Видавання книг для читального залу від 10 години ранку до 16 години вечора. Ведення систематичного каталогу. Завідування відділом періодичних видань.

7. Видавання книг для читального залу від 16 години до 22 го-

дини. Статистичні відомості по читальному залу. Ведення книг дублетів. Розсилання адресатам “Известий Киевского коммерческого института”.

Для видачі книг з книгосховища та розстановки їх по місцях при бібліотеці було три службовці²⁵.

Розглянемо, як історично складалися книготорговельні відносини та книгообмін між Комерційним інститутом та іноземними фірмами і видавництвами. Інститут потребував не тільки необхідну у навчальному процесі літературу, а й таку, що слугувала для самоосвіти та підвищення кваліфікації викладацького складу. Тому до книжкових магазинів та книготорговельних фірм відповідними службами Інституту надсилались листи-клопотання з проханням щодо постачання потрібних матеріалів, що супроводжувалися списками та умовами форм оплати (купівля чи книгообмін на видавничу продукцію інституту). Число книжкових магазинів, крамниць та місць продажу творів друку 1899 р. у Києві сягало 23-х, 1905 – 43-х, 1911 – 60-ти, 1913 – 77-ми. Найвідомішими книготорговцями, які мали власні магазини, були Л. Ідзіковський, Я. Ісаков, М. Вольф, Ф. Йогансон, С. Літов, М. Оглоблін, І. Розов, В. Просяниченко, І. Ситін, К.Шепе²⁶.

Поповнення фондів фундаментальної бібліотеки та бібліотек професорських кімнат Комерційного інституту здійснювалось безпосередньо через книжковий магазин О.С. Суворіна, що давало змогу заощадити значні кошти за рахунок замовлення видань за редакційною ціною.

Для закупівлі іноземної літератури Інститут повинен був мати відповідну валюту, яку виділяв відділ закордонних справ Особливої канцелярії з кредитної частини Міністерства фінансів на запит від управителя навчального відділення Міністерства торгівлі і промисловості, який, у свою чергу, отримував запити від директорів вищих навчальних закладів м. Києва.

У свою чергу, іноземні фірми – книговидавництва виявляли зацікавленість до російської літератури, в тому числі і до видань Комерційного інституту.

Російська Торгова Палата у Парижі просила у березні 1914 р. і надалі надсилати власне видання Інституту – “Известия Киевского Коммерческого института” в обмін на Бюлетень, який виходив щомісяця та розсилався Палатою²⁷.

Таким чином, фундаментальна бібліотека Інституту стала пер-

шою і єдиною в Україні, де найбільш повно зосереджувалися документи та матеріали стосовно економічного положення держави, якими згодом користувалися й радянські установи²⁸.

¹ Записка о Киевском коммерческом институте // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 1–27; ДАК, ф. 90, оп. 1, од. зб. 1511, арк. 50, 54–57.

² ДАК. – Ф. 90. – Оп. 1. – Од. зб. 1511. – Арк. 50, 54–57.

³ Вечерние высшие курсы в Киеве 1907–1908 акад. год. – К., 1907 – 28 с.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Од. зб. 123. – Арк. 1–2, 5.

⁵ Записка о Киевском коммерческом институте. О возникновении Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 1–52; ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 1082. – Арк. 3, 5.

⁶ ДАК, ф. 153. Киевский коммерческий институт, оп. 8, од. зб. 129, арк. 145.

⁷ Там само, од. зб. 1082, арк. 3, 5.

⁸ Там само, од. зб. 32, арк. 144.

⁹ Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

¹⁰ ДАК, ф. 229. Высшие коммерческие курсы, оп. 1, од. зб. 2, арк. 27.

¹¹ Там само., ф. 153, оп. 8, од. зб. 32, арк. 144.

¹² Там само., од. зб. 1325, арк. 206.

¹³ Там само, арк. 206.

¹⁴ Там само, од. зб. 125, арк. 3, 7, 11, 19, 20, 35, 39.

¹⁵ Там само, арк. 3, 7, 11, 19, 20, 35, 39.

¹⁶ ДАК, ф. 153, оп. 10, од. зб. 10, арк. 47.

¹⁷ Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

¹⁸ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 1330, арк. 15.

¹⁹ Там само, од. зб. 424, арк. 22.

²⁰ Там само, од. зб. 1153, арк. 3–4.

²¹ Там само, од. зб. 10, арк. 55.

²² Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

²³ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 473, арк. 39.

²⁴ Там само, од. зб. 32, арк. 25, 38–46, 55–56, 80, 84, 107, 301, 324.

²⁵ Там само, од. зб. 1154, арк. 169.

²⁶ Весь Киев: Адресная и справочная книга. – К., 1899–1915.

²⁷ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 32, арк. 278.

²⁸ Там само., од. зб. 1154, арк. 165.

Summary

The historical-bibliological research deals with the issues of foundation and operation of the fundamental library of the highest educational institution of Kyiv – the Commercial institute, creation of the specialized departments and their book acquisition.

Key words: library, commercial courses, the highest educational institution, specialized departments, librarian, book acquisition, reader service.